فۆنۆلۆجی

د. وریا عمر امین
سەرۆکی بەشی کوردی
زانستکای بەغدا

فۆنەتیك ئەو لقەی زانستی زمانە کە لە دەنگەکانی زمان ئەکۆڵێتەوە .

دەنگەکانی زمان ئەشێ لە سێ رووەوە سەیریان بکرێو لێیان بکۆڵرێتەوە :

1 ـ لەرووی درووست کردنەوە .. ئەمە میکانیزمیەتی ئەندامانی ئاخاوتن ئەگرێتەوە .

2 ـ لە رووی گواستنەوەی دەنگەکان لە هەوادا بە هۆی ئەو شەپۆلانەی بە رەوتی بای لە سیەکانەوە هاتوو و جوولانەوەی بەشەکانی زار دروست ئەکرێن .

3 ـ لە رووی وەرگرتنی ئەم دەنگانەوە بە گوێو شی کردنەوەیان لەمێشکا . ئەمەیان میکانیزمیەتو فسیۆلۆجی یەتی گوێو مێشك ئەگرێتەوە .

بەم جۆرە فۆنەتیك بۆتە سێ لقی سەربەخۆ . هەر یەکە پەیرەو و ئامانجی ی تایبەتی ی خۆی هەیە .

لە بەر هەندێ هۆ کە پەیوەندیی بە سروشتو ئامانجی زانستی زمانەوە هەیە ، بەشێوەیەکی گشتی بایەخ زیاتر بە لقی یەکەم دراوە . دوو لقەکەی تر تازە داهاتوونو پەیوەندییان زۆرتر بە مەیدانەکانی تری زانستەوەی وەك فیزیاو کومپیووتەر .. هتد هەیە .

ئەم ووتارە هەوڵدانێکە بۆ پێناسینی فۆنەتیكو دەرخستنی پەیوەندی نێوان فۆنەتیكو فۆنۆلوجی .

فۆنەتیك لە کەرەسە (مادی)یە هەرە خاوەکانی زمان ئەکۆڵێتەوە کە ئەو تاکە دەنگانەن بە هۆی ئەندامانی ئاخاوتنەوە دروست ئەکرێن لە ئەنجامی کۆمەڵە جوولانەوەیێك لە پەردەی ناوپنچکەوە دەست پێ ئەکاو سییەکانو بۆری هەناسەو قورگ و بەشەکانی زارو لووت هەموو تیایا بەشداری ئەکەن .

تایبەتییەتی هەر دەنگێكو هەڵوێستی ئەندامانی ئاخاوتن لەکاتی دروست کردنییا دەست نیشان ئەکات .

فۆنەتێك روونی ئەکاتەوە ـ بۆ نموونە ـ دەنگی (ب) و (ك) ... هتد چۆن دروست ئەکرێن و چین ئەو رووداوانەی ئەندامانی ئاخاوتن کە وا ئەکەن ئەم دەنگانە دروست بکرێن . چییە (ب) لە (پ) جیا ئەکاتەوە ؟ .. هتد

فۆنەتیك تەنیا لەو دەنگانە ناکۆڵێتەوە کە لە نووسینا بە تیپ دەنەبرێن . بەڵکوو لەو کەرەسە زمانییانەش ئەکۆڵێتەوە کە زۆر گرنگن لەزمانا بەلام لەنووسینا هیچ نیشانەیەکیان بۆ دانەنراوە وەك هێز stress ، ئاواز intonation تۆن Tone و Pitch ... هتد .. سروشتو چۆنیەتی دروست کردنی ئەم کەرەسانە دەستنیشان ئەکات .

فۆنەتیك لەمانە هەموو ئەکۆڵێتەوە بێ ئەوەی بایەخ بەوە بدا ئەم دەنگانە سەر بە چ زمانێکن . واتا ـ فۆنەتیك شتێکی گشتییە .

ئەو یاسایانەی فۆنیمەکانی زمان دەست نیشان ئەکەنو لەناو قاڵبی برگەی فۆنەتیکی لێکیان ئەدەن بۆ پێك هێنانی برگەی فۆنۆلۆجیو هۆی پەیا بوون یا توانەوەی هەندێ دەنگ لە هەندێ حاڵەتا پێشان ئەدا ، ئەمانە هەموو بەیاسا فۆنۆلۆجییەکان ناو ئەبرێن .

هەر زمانەی کۆمەڵە یاسایەکی فۆنۆلۆجیی تایبەتی بەخۆییەوە هەیە .

1 ـ فۆنیمەکانی دەست نیشان ئەکات

2 ـ لەناو قاڵبی برگەی فۆنەتیکیدا ئەم فۆنیمانە لەیەك ئەدا بۆ پێك هێنانی برگەی فۆنۆلوجی .

3 ـ لەئەنجامی لەیەکدانی ئەم فۆنیمانە لە هەندێ حاڵەتا ـ هەندێ دەنگ پەیا ئەبێ یا ئەتووێتەوە .

واتا فۆنۆلۆجی شتێکی تایبەتییە .

بۆ روون کردنەوەی جیاوازی نێوان فۆنەتیك و فۆنۆلۆجی . ئەم بەراووردیە ئەخەینە روو .

زمانی کوردی و عەرەبی(١) لەم شەش دەنگانەدا هاوبەشن [ر - ڕ - س - ص - ل - ڵ] وەك لەم نموونانەدا دەرئەکەوێ :

کوردی	دەنگ	عەرەبی
پەری	ر	برد
ڕەنگ	ڕ	حر
سەوز	س	سماء
صەگ	ص	صباح
لانك	ل	ليل
گوڵ	ڵ	نضاڵ

ئەوەی سەرنج رائەکێشێ ئەوەیە لەسیستەمی نووسینی زمانی کوردی‌یا (ر) و (ڕ) جیا کراونەتەوە کەچی لە هی عەرەبی‌یا جیا نەکراونەتەوەو بۆ هەردووك یەك نیشانە تەرخان کراوە .

هۆی جیا کردنەوەیان لە زمانی کوردی‌یا ئەوەیە ئەم دوو دەنگە لەم زمانەدا دوو شتی جیان و دوو نرخی جیاوازیان هەیە چونکە ئەتوانن لە هەمان بیئەدا دەرکەون و کار لە مانا بکەن . وەك لەم نموونانەدا دەرئەکەوێ

برین	بڕین
کەر	کەڕ
وەرین	وەڕین
پەری	پەڕی .. هتد

واتا پەیوەندی نێوان (ر) و (ڕ) وەك پەیوەندی نێوان (س) و (ف) وایە :

کە [س / ر] کەس / کەر

کە [ف / ڕ] کەف / کەڕ

لە نووسینی عەرەبی‌یا بۆ ئەم دوو دەنگە جیاوازە (ر - ڕ) یەك نیشانە تەرخان کراوە . چونکە بە دووان یەك نرخی تیاپێشان ئەدەن . هیچ ووشەیێ لەم زمانەدا نادۆزرێتەوە ئەم دوو دەنگەی تیا ئاڵ و گۆڕ بکرێ مانا بگۆڕێ . ئەو جیاوازی‌یەی لەنێوانیایا هەیە ئەنجامی کارتێکردنی ئەو بیئە جیاوازانەیە کە تیایا دەرئەکەون . بەم جۆرە (ر) و (ڕ) لەزمانی عەرەبی‌یا دوو شێوەی جیای هەمان فۆنیمن و لەزمانی کوردی‌یا دوو فۆنیمی سەربەخۆن .

فۆنیم	کوردی	دەنگ	عەرەبی	فۆنیم
/ر/	پەری	[ر]	برد	/ر/
/ڕ/	پەڕی	[ڕ]	حر	

// نیشانەیە بۆ فۆنیم

[] نیشانەیە بۆ دەنگ

بە پێچەوانەوە .. دەنگی (س) و (ص) لە زمانی کوردی‌یا دوو شێوەی جیاوازی هەمان فۆنیمن . جیاوازی نێوانیان ئەنجامی ئەو بیئە جیاوازانەیە کە تیایا دەرئەکەون . چونکە هیچ ووشەیێك لە زمانی کوردی‌یا نادۆزرێتەوە بەئاڵ و گۆڕ کردنی ئەم دوو دەنگەی تیا کار لەمانا بکات . کەچی لەزمانی عەرەبی‌یا ئەتوانن لەهەمان بیئەدا دەرکەون و کار لەمانا بکەن . وەك لەم نموونانەدا دەرئەکەوێ .

سلب	صلب
عسير	عصير
سار	صار
مس	مص
سهر	صهر ... هتد

بەم جۆرە ئەم دوو دەنگە لەزمانی عەرەبی‌یا دوو فۆنیم‌و لە زمانی کوردی‌یا یەك فۆنیم پێك ئەهێنین .

فۆنیم	کوردی	دەنگ	عەرەبی	فۆنیم
/س/	سەوز	[س]	سار	/س/
	صەگ	[ص]	صار	/ص/

بە هەمان پەیرەو (ل) و (ڵ) لە زمانی عەرەبی‌یا دوو شێوەی جیای هەمان فۆنیمن‌و لە زمانی کوردی‌یا دوو فۆنیمن ، چونکە ئەتوانن لە هەمان بیئەدا دەرکەون‌و کار لەمانا بکەن .

چل	چڵ	
گەل	گەڵ	
پەلە	پەڵە	
گول	گوڵ	.... هتد

فۆنیم	کوردی	دەنگ	عەرەبی	فۆنیم
/ل/	چل	[ل]	امل	/ل/
/ڵ/	چڵ	[ڵ]	ظلم	

بە بەراوورد کردنی زمانی کوردی‌و عەرەبی لەم شەش دەنگانەدا لە لێڤڵی فۆنەتیکی‌و فۆنۆلۆجی ئەم ئەنجامانەمان دەس ئەکەوێ .

فۆنۆلۆجی فۆنیم	کوردی	فۆنەتیك دەنگ	عەرەبی	فۆنۆلۆجی فۆنیم
/ر/	پەری	[ر]	برد	ر
/ڕ/	پەڕی	[ڕ]	حر	س
/س/	سەوز	[س]	سار	ص
/ل/	صەگ	[ص]	صار	
/ڵ/	چل	[ل]	امل	
—	چڵ	[ڵ]	ظلم	/ل/
5		6		4

واتا ئەم شەش دەنگە هاوبەشە .. لە لێڤڵی فۆنەتیکیدا (پێنج) فۆنیم لەزمانی کوردی‌یاو (چوار فۆنیم لەزمانی عەرەبی‌یا پێك ئەهێنن لە لێڤڵی فۆنۆلوجیدا .

لەژێر تیشکی ئەوەی باسکرا .. پێناسینی فۆنیم‌و پەیوەندی‌ی بە دەنگ‌و تیپەوە بەم جۆرە دەست نیشان ئەکرێ[2] .

[کۆمەڵە دەنگێکی جیاواز گەر لە ناو سیستەمی زمانێکا یەك نرخ پێشان بدەن ، ئەم دەنگانە هەموو لەم زمانەدا یەك فۆنیم پێك ئەهێنن . بۆ هەر فۆنیمەی ، بۆ مەبەستی نووسین ، نیشانەیێ دائەنرێ بە تیپ لەقەڵەم ئەدرێ . واتا تیپ دەنگ نانوێنێ بەڵکو فۆنیم ئەنوێنێ فۆنیمیش لەوانەیە کۆمەڵە دەنگێ بنوێنێ . ئەمە ئەوە ئەگەیەنێ کە فۆنیم شتێکی (مجرد)ە .]

پەیوەندی‌ی نێوان دەنگ‌و فۆنیم‌و تیپ لەم وێنەیەدا روون کراوەتەوە .

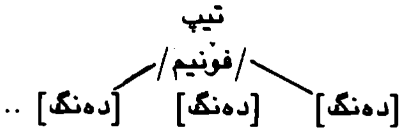

وەك فۆنیمی /س/ لە زمانی کوردی‌یا

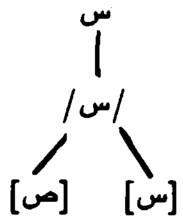

وەك لەسەرەوە باس کرا .. فۆنۆلۆجی (بەلای‌کەمی) سێ جۆر یاسا ئەنوێنێ . یەکەم ئەوە بوو باس‌کرا کە بە هۆیەوە فۆنیمەکانی زمان دەس نیشان ئەکرێن .

جۆری دووەمی یاسا فۆنۆلۆجی‌یەکان ئەوانەن کە لە ناو قاڵبی فونەتیکیدا فۆنیمەکان لە یەك ئەدەن بۆ دروست کردنی

برگەی فۆنۆلۆجی .

تا ئیستا زانستی زمان بە هەموو قوتابخـانەکـانی‌یەوە نەیتوانیووە پێناسینێکی بێ کەلەبەری برگە پێشکەش بکات . بەشێوەیەکی گشتی دوو جۆری لێ جیا کردۆتەوە .

یەکەم ـ برگەی فۆنەتیکی ـ ئەم جۆرەیـان گشتی‌یە . واتا هەموو زمانانی جیهان تیایا بەشدارن . پەیوەنـدی‌ی بە فسیۆلۆجی‌یەتی هـەناسـە وەرگرتن‌و چـۆنیەتی کـار کردنی ئەندامانی ئاخاوتنەوە هەیە . لە نـاو چوارچێـوەی ئەم قـالبە گشتی‌یەدا زمانەکان جیاوازی پێشان ئـەدەن لەچۆنیـەتی لە یەکدانی فۆنیمەکانیان . ئەم لە یەك‌دانـە تایبـەتی‌یە بـرگەی فۆنۆلوجی ـ کە جۆری دووەمە ـ پێك ئەهێنێ .

لە هەموو زمـانێکا نـاووکی برگـە ڤاولێکـە لەگەڵ ئـەم ڤاوڵەدا ئەشێ چەن کۆنسـونانتێ دەرکـەوێ . ژمارەی ئـەو کۆنسونانت‌و جۆری ریـز بوون‌و دەرکـەوتنیان بـەیەکـەوە لە زمانەکانا جیاوازن . بۆ نموونە لەبرگەی زمانی کوردی‌یا لە یەك تا چوار کۆنسۆنانت ئەشێ لەگەڵ ڤاولا لەبرگەدا دەرکـەوێ . هەرگیز لە دوو کۆنسونانت زیاتر ناکەوێتە لایەکی ڤاوڵەکەوە . لەبرگەی زمانی ئینگلیزی‌یا ئەشێ پێنج کۆنسونانت دەرکەوێ گەورەترینیـان ئەوەیـە کە سێیـان ئەکـەوێتە پێش ڤـاوڵەکەو ودوانیان ئەکەوێتە دوای . لە هەر زمانەی هەندێ فۆنیم هەن هەرگیز بەیەکەوە دەرناکەون لەپێش یا دوای ڤاوول برگەدا .. هتد . ئەو یاسایانەی دەرکەوتن‌و ریزبوونی کۆنسـونانتـەکان لەناو قاڵبی برگەدا دەست‌نیشان ئەکەن بە یاسای فۆنۆلوجی ناو ئەبرێن .

جۆری سێیەمی یاسا فۆنۆلوجی‌یەکان ئـەوانەن کـە لە ئەنجامی لەیەکدانی فۆنیمەکان ـ لەهەنـدێ حاڵەتـا ـ دەنگ هەیە ئەتوێتەوە ئەبێ یـا پەیـائەبێ . وەك تـوانەوەی (ە) ی امرازی پێناسین (ەکە) کە (ان)ی کۆی ئەچێتە سەر

کوڕەکە + ان ← کوڕەکان

حاڵەتی واش هەیە لە ئەنجامی لەیەکدانی فۆنیمـەکان هەندێ دەنگ پەیا ئەبێ .. وەك دەرکەوتنی (ی) کە فرمانی بێ هێز (ە) ئەچێتە سەر ئەو ووشانەی بە ڤاوول کۆتایی‌یان دێ .

ئەو مامۆستا ـ ە ← ئەو مامۆستایە

یا پەیا بوونی (یٚ) کە راناوی (تملك)ی کەسی سێیەمی تاك (ی)و فرمانی بێ‌هێز (ە) بەیەکەوە ژەرئەکەون

برا ـ م ـ ە
برا ـ ت ـ ە
ئەو برا ـ ی ـ ە (تی) ← برایەتی
برا ـ مان ـ ە
برا ـ تان ـ ە
برا ـ یان ـ ە

هەر زمانەی کۆمەڵە یاسـایەکی دەست نیشـان کراوی هەیە بۆ پەیا بوون‌و لەناو چوونی هەندێ دەنگ لە ئەنجـامی لەیەکدانی فۆنیمەکانی . ئەم یاسایانە بەیاسای فۆنۆلوجی ناو ئەبرێن .

پەراوێزەکان

1 ـ زمانی عەرەبیمـان هەڵبـژارد بۆ ئـەم بەراووردی‌یـە چونکـە زۆربەی خوێنەران شارەزای ئەم زمانەن . هەچ دوو زمانێکی تر ئەشێ بۆ ئەم جۆرە بەراووردی‌یە هەڵبژێرڕێ .

2 ـ لەگۆڤاری کـۆڕی زانیاری عیـراق ـ دەستەی کـورد ، بەرگی نۆیەم ـ سالی 1982 (ل 434 — 449) ووتارێکمان هەیە بە فراوانی لەچەمکی فۆنیم و چۆنیەتی دەست نیشـانەکـردنی لە زمانـا ئەدوێ . بۆ ئەوانەی ئەیانەوێ زیاتر لەم باسە بگەن .

سەرچاوەکان

1 ـ ئەمین . و . ع . (1982) ـ ئیملای کوردی‌و چەن تێبینی یەك ـ گۆڤاری زانیاری عیراق ـ دەستەی کورد . ل (434 — 449) .

2 ـ ئەمین . و . ع . (1982) فۆنیمەکانی زمانی کوردی ـ گۆڤـاری نووسەری کورد ژ 8 خولی دووەم .

3 ـ Abercrombie, D. (1966) Elements of general Phonetics" Edinburgh.

4 ـ Robins, R.H (1979) "General Linguistics. An Introductory Survey. London. Longman.